

شعر انقلاب، میدان دار ارائه گفتمان و ارزش های انقلاب اسلامی

محسن پرویش

دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام دانشگاه بین المللی امام خمینی^(ه)

mohsen.parvish@yahoo.com

چکیده

گفتمان انقلاب اسلامی ایران گفتمانی دینی، سیاسی و فرهنگی است که در آن فرهنگ اسلامی جلوه گر است. نفی استثمار، نفی سلطه پذیری، نفی تحقیر ملت به دست قدرت های سیاسی دنیا، نفی وابستگی سیاسی، نفی نفوذ و دخالت قدرت های مسلط دنیا در کشور مهم ترین ارزش های انقلاب اسلامی است. برای حفظ این گفتمان و ارزش های انقلابی و انتقال آن به نسل های بعدی اهتمام بیشتری باید داشته باشیم؛ چون تبیین گفتمان انقلاب اسلامی و انتقال ارزش های آن به ویژه به جوانان ضروری است؛ بنابراین باید از هر فرصتی برای نشر ارزش های انقلاب استفاده کنیم. بدون شک یکی از این فرصت ها شعر انقلاب است. شعر انقلاب یکی از مهم ترین ابزارهای گفتمان انقلاب اسلامی و انتقال ارزش های آن است. واژگان کلیدی: شعر انقلاب؛ گفتمان؛ ارزش های انقلاب اسلامی؛ کلام رهبری.

مقدمه

یکی از بهترین راه‌های مبارزه با تهاجم فرهنگی در عصر حاضر، استفاده از شعر انقلاب است. شاعران می‌توانند با استفاده از این ظرفیت عظیم به تبلیغ و ترویج اهداف و اصول انقلاب و ارزش‌های اسلامی بپردازند. شعر انقلاب علاوه بر تبیین آرمان‌ها و ارزش‌های انقلاب اسلامی باید بتواند پیوندی با جبهه مقاومت در کشورهای اسلامی هم برقرار کند و این وظیفه شاعران انقلاب است که پیام انقلاب و ارزش‌های آن را با زبان مؤثر شعر برای مردم تبیین کنند؛ همان‌گونه که تاکنون هم، شاعران انقلابی این وظیفه را به خوبی انجام داده‌اند. اهمیت اشعار انقلابی به اندازه‌ای است که رهبر انقلاب، شعر را میدان‌دار ارائه گفتمان و ارزش‌های انقلاب اسلامی نامیده‌اند.

محور اصلی مقاله حاضر بر یافته‌هایی استوار است که از پاسخ به پرسش‌های زیر به دست آمده است:

۱. چه رابطه‌ای میان شعر انقلاب و ارائه گفتمان و ارزش‌های انقلاب اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری وجود دارد؟

۲. مهم‌ترین شاخص‌های شعر انقلاب از نظر گفتمان انقلاب اسلامی کدام است؟
بر اساس فرضیه اول محقق مقاله، رهبر انقلاب شعر انقلاب را ابزاری کارا برای تبلیغ ارزش‌ها و باورهای دینی و انقلابی و حفظ هویت ملی می‌داند و همواره از شاعران به‌ویژه شاعران جوان خواسته‌اند که برای حفظ هویت ملی عقلانیت معنوی را در اشعار خود حفظ کنند.

فرضیه دوم محقق مقاله بر این موضوع استوار است که مهم‌ترین شاخص‌های شعر انقلاب، استکبارستیزی، دفاع از محرومان و مستضعفان جهان، وطن‌دوستی، آزادی و عدالت خواهی است.

یافته‌های پژوهش

مهم‌ترین یافته‌های تحقیق عبارت‌اند از:

۱. استبدادستیزی، استقلال‌محوری، آزادی‌خواهی، وطن‌دوستی، قانون‌مداری، و

- مردم‌سالاری، از مضامین شعر انقلاب به‌عنوان میدان‌دار ارائه گفتمان انقلاب اسلامی است.
۲. یکی از مؤلفه‌های بارز شعر انقلاب اسلامی بازگشت به خویشتن، خودباوری و بازیابی هویت فرهنگی است.
۳. گفتمان شعر انقلاب اسلامی از بطن فرهنگ دینی و انقلابی برآمده و بر آموزه‌های وحیانی و قرآنی مبتنی است.

پیشینه پژوهش

با جست‌وجو در منابع و تحقیقات گوناگون مشخص شد که در زمینه موضوع مقاله حاضر (شعر انقلاب، میدان‌دار ارائه گفتمان و ارزش‌های انقلاب اسلامی) با وجود مطالب گسترده و پراکنده در منابع اصلی یا بعضی از تحقیقات اخیر، پژوهشی منسجم و مستقل انجام نشده است؛ بنابراین مقاله حاضر برای رفع این خلأ انجام شده است.

تعریف مفاهیم

شعر انقلاب

شعر انقلاب اسلامی به شعری گفته می‌شود که موضوع و مضمون اصلی آن، «انقلاب اسلامی» و هنجارها و ارزش‌های برآمده از آن باشد؛ شعری معنابنیاد و مفهوم‌محور با اصول زیباشناختی نشئت‌گرفته از آموزه‌های الهی و انسانی. شعر انقلاب روایت‌گویای مظلومیت، معصومیت و عصیان انسان معاصر در برابر زشتی‌ها و پلشتی‌هاست؛ شعری خدامحور، مخاطب‌اندیش، ظلم‌ستیز و عدالت‌مدار (اسماعیلی، ۱۳۹۴، ص ۱۴).

گفتمان

گفتمان از جمله مفاهیمی است که در تعریف و اظهارنظر درباره آن بحث‌های فراوانی میان محققان انجام شده است. برای حداقل ده سال، گفتمان اصطلاحی بوده است که در متون علمی اغلب بدون هیچ‌گونه تفکیکی استفاده می‌شده است. در بسیاری از موارد، کلمه گفتمان ایده‌ای کلی است که با توجه به الگوهای مختلف زبانی سازمان‌دهی شده است. تجزیه و تحلیل گفتمان تحلیل این الگوهاست. گفتمان رویکردی بین‌رشته‌ای

است که می‌تواند برای فراگیری بسیاری از حوزه‌های مختلف اجتماعی استفاده شود (Jørgensen and Phillips, 2002, p2).

همچنین گفتمان یعنی باور عمومی؛ یعنی آن چیزی که به صورت سخن مورد قبول عموم تلقی می‌شود و مردم به آن توجه دارند؛ این با گفتن حاصل می‌شود؛ با تبیین لازم - تبیین منطقی، تبیین عالمانه و دور از زیاده‌روی‌های گوناگون - حاصل می‌شود؛ با زبان صحیح، با زبان علمی و منطقی و با زبان خوش، این مطالب را باید منتقل کرد (خامنه‌ای، ۱۵ اسفند ۱۳۹۲).

گفتمان انقلاب اسلامی و مؤلفه‌های آن

قبل از اینکه به رابطه میان شعر و گفتمان انقلاب اسلامی بپردازیم، ابتدا لازم است گفتمان انقلاب اسلامی و مؤلفه‌های آن را شناسایی کنیم تا بهتر بتوانیم به رابطه این دو و نظام معنایی آن‌ها بپردازیم. انقلاب اسلامی ایران باعث شکل‌گیری گفتمان و نظام معنایی خاصی در جهان معاصر شده است. این گفتمان با پشتوانه مردمی و با رهبری امام خمینی^(ره) به عنوان یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین گفتمان‌ها مطرح شده است. مهم‌ترین مفاهیم گفتمان انقلاب اسلامی ایران، مردم‌سالاری دینی، دفاع از محرومان و مستضعفان، حقوق بشر اسلامی و... است.

براین اساس مهم‌ترین مفاهیم اساسی در گفتمان انقلاب اسلامی عبارت‌اند از:

۱. خدامحوری

امام خمینی^(ره) انقلاب اسلامی را بر پایه خدامحوری بنا کرد. در اندیشه امام خدامحوری مبنایی است که در بقیه مؤلفه‌ها جاری است؛ در واقع در اندیشه ایشان همه مؤلفه‌ها بدون خدامحوری ناتمام است. در اینجا خدامحوری عمومیت دارد؛ بدین معنا که جهت کلی حرکت امام خمینی را خدامحوری تشکیل می‌دهد. امام رهبری و حرکت انقلابی خود را با فرهنگ خدامحوری آغاز و معتقد بودند که ایمان به خدای یگانه، و اعتقاد به رسالت خاتم‌الانبیاء^(ص) و ایمان به قرآن به عنوان منشور ابدی هدایت و اعتقاد به ضروریات و شعایر و احکامی دینی همچون نماز، روزه، زکات، حج و جهاد

محورهایی استوار برای وحدت عملی تمام پیروان مذاهب اسلامی در برابر مشرکان و دشمنان دین هستند (انصاری، ۱۳۸۶، ص ۱۷۴).

۲. عدالت محوری

از مهم‌ترین مؤلفه‌های جامعه تمدن‌ساز، عدالت‌گستری، عدالت‌خواهی و عدالت‌محوری است و تحقق این محورها، جامعه را رو به تمدن‌سازی سوق می‌دهد. عدالت در آموزه‌های اسلامی و سیره معصومین اهمیت به‌سزایی دارد. جامعه‌ای تمدن دارد که در تأمین نیازهای مردمش به عدالت رفتار کند. یکی از تفکرات امام حسین^(ع) اجرای عدالت بود. امام حسین به دنبال این بودند تا از حقانیت دین اسلام در مسیر حق و اجرای عدالت دفاع کنند. امام حسین^(ع) و یارانش جان خود را برای برپایی این مهم فدا کردند. عدالت به معنای برخورداری همه از حقوق اسلامی و انسانی و رعایت یکسان حق میان همه و همه را به یک چشم دیدن، در نهضت عاشورا متجلی است (محدثی، ۱۳۸۳، ص ۷۵). چون انقلاب اسلامی ایران با تأسی به قیام عاشورا شکل گرفته است، یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌ها یا راهبردهای این انقلاب عدالت‌محوری و عدالت‌طلبی است. رهبری گفتمان اصلی دهه چهارم انقلاب اسلامی را گفتمان «پیشرفت و عدالت» می‌دانند: «در این دهه، گفتمان اصلی انقلاب، پیشرفت و عدالت است؛ پیشرفت در همه ابعاد علمی و اقتصادی و اخلاقی و فرهنگی، و عدالت همه‌جانبه در توزیع فرصت‌ها و امکانات مادی و معنوی. عنصر پیشرفت، باید نگاه ما را به استعدادهای بی‌شمار پراکنده در میان ملت، معطوف سازد و ظرفیت‌های تولید و خلاقیت و درخشش توانایی‌های گوناگون در همه زمینه‌ها را در نگاه ما برجسته کند و عنصر عدالت باید نابرخورداران از فرصت‌ها و توانایی‌های کشور را، از این مواهب الهی و عمومی برخوردار سازد. مجلس که پدیدآورنده نرم‌افزار اصلی حرکت کشور است باید لحظه‌ای از این تکلیف غفلت نورد» (خامنه‌ای، ۲ شهریور ۱۳۸۷).

۳. حفظ اصالت و استقلال مبارزه از تمامی قدرت‌های خارجی

بسیاری از کشورها برای موفقیت مبارزات خود به حمایت یکی از قدرت‌های خارجی

چشم دارند و معتقدند که معادلات حاکم بر جهان، واقعیتی گریزناپذیر است و برای موفقیت مبارزه باید در چارچوب این معادلات حرکت کرد؛ ولی امام خمینی تنها راز موفقیت کشور را در استقلال از قدرت‌های خارجی می‌دانستند. امام خمینی آگاهانه یکی از مبانی و خط‌مشی‌های مبارزاتی خود را بر پایه استقلال مبارزه از تمامی قدرت‌های خارجی، و راهبردی ملی، بنیادی، و بومی بدون تکیه بر قدرت بیگانگان و عدم دخالت اندیشه‌ها و اهداف آن‌ها در مبارزه، بنا کرد.

۴. استکبارستیزی، نفی حکومت طاغوت و دفاع از محرومان

استکبارستیزی یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های گفتمان انقلاب اسلامی است. در واقع همین روحیه استکبارستیزی ملت ایران با رهبری و هدایت امام خمینی بود که باعث شد انقلاب اسلامی به پیروزی برسد. به عبارتی دیگر ایشان پرچم‌دار استکبارستیزی و حمایت از محرومان در تاریخ معاصر است. بنابراین آنچه در جنبش‌های انقلابی در راه مبارزه با ظلم اهمیت دارد، این است که صبر و استقامت در مسیر الهی را پیشه خود سازیم، چون صبر تضمین‌کننده تحقق اهداف متعالی است.

۵. بسیج مردمی

بدون شک یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های امام خمینی در پیروزی انقلاب اسلامی بسیج مردمی بوده است. بسیج مردمی توانایی بالفعل رهبر یا رهبران بسیج‌گر در جلب پشتیبانی بخش‌های گسترده‌ای از مردم در جریان جنبشی اجتماعی یا انقلابی است. امام خمینی به ضرورت روشنگری و بیدارسازی توده‌های مردم کاملاً اعتقاد داشتند. به عقیده ایشان بدون آگاهی بخشی به مردم مبارزه و قیام برای حفظ اسلام و مصالح مختلف را نمی‌توان از آن‌ها انتظار داشت.

ویژگی‌های شعر انقلاب از دیدگاه مقام معظم رهبری

اظهارنظرها درباره مفهوم «شعر انقلاب» متفاوت است؛ به‌همین دلیل شاید نتوان در نظر اول تعریفی مشخص از شعر انقلاب عرضه کرد. عده‌ای شعر انقلاب را شعری می‌دانند

که شاعرانش تعهد انقلابی دارند و این شعر هم به موضوعاتی تعلق خاطر دارد که انقلاب اسلامی به آن‌ها تعلق خاطر دارد. عده‌ای دیگر نیز شعر انقلاب را شعری می‌دانند که در عصر انقلاب سروده شده است.

رهبری شعر انقلاب را آن شعری می‌دانند که در خدمت هدف‌های انقلاب است؛ یعنی در خدمت عدالت، انسانیت، دین، وحدت، رفعت ملی، پیشرفت همه‌جانبه کشور و در خدمت انسان‌سازی به معنای واقعی کلمه.

شعر انقلاب اسلامی ویژگی‌ها و مؤلفه‌هایی دارد که آن را تاحدزیادی از شعرهای دیگر متمایز می‌کند. مهم‌ترین مؤلفه شعر انقلاب اسلامی همسویی آن با گفتمان و آرمان‌های انقلاب اسلامی است؛ شعر انقلاب، شعری است که در خدمت هدف‌های انقلاب باشد؛ نه صرفاً شعری که در دوران انقلاب سروده شده باشد؛ شعر انقلاب باید بتواند اهداف انقلاب اسلامی را محقق سازد و به پیشرفت همه‌جانبه کشور بینجامد (خامنه‌ای، ۱۰ تیر ۱۳۹۴).

حال که تعریف شعر انقلاب روشن شد، باید اشاره کنیم که شاعران شعر انقلاب وظایف و مسئولیت‌های سنگینی برعهده دارند. همان‌گونه که انقلاب اسلامی موجب جریان‌سازی شاعران شد، شاعران نیز باید بر گفتمان انقلاب اسلامی پایبند باشند و شعرهایی از جنس دردهای مردم بسرایند. قرارگرفتن شعر در خدمت دین، اخلاق و حرکت انقلابی ملت موضوعی بسیار ضروری است؛ چراکه شعر و هنر بهترین زبان برای انتقال آرمان‌های انقلاب اسلامی در جامعه است. همین اهمیت شعر انقلاب باعث شده است تا رهبر انقلاب در دیدارهای خود با شاعران، همواره خواسته‌های مهمی داشته باشند. «برای انقلاب حرف بزنید، باید برای گفتمان انقلاب تلاش و کار کنید. ملت شما کار بزرگی انجام داده [است]. من سال گذشته این را گفتم - به نظر در همین جلسه هم گفتم - که مسئله فقط مسئله شهادت نیست - البته شهادت در راه خدا و جان بر کف گذاشتن و تقدیم راه خدا کردن، قله شرافت‌های انسانی است - این قدر معارف دینی گسترده است، این قدر معارف انقلاب گسترده و پرمطلب و پرفیض است که می‌توان از آن بهره برد و می‌توان آن را منعکس کرد» (خامنه‌ای، ۲۴ مرداد ۱۳۹۰).

شعر انقلاب و ارائه گفتمان و ارزش‌های انقلاب

۱. شعر انقلاب و گره‌گشایی فرهنگی

شعر انقلاب اسلامی می‌تواند نقشی مهم در صدور ارزش‌های فرهنگی برعهده بگیرد. یکی از ابزارهای کارآمد در معرفی فرهنگ و تمدن ایران اسلامی برای ترسیم چهره واقعی ایران اسلامی می‌تواند شعر انقلاب باشد. گفتمان انقلاب اسلامی می‌تواند گفتمان فرهنگی بانفوذی باشد تا شاعران برای گره‌گشایی فرهنگی به شکل بهینه از آن استفاده کنند؛ چراکه شعر انقلاب می‌تواند انتقال‌دهنده فرهنگ و آرمان‌های انقلاب اسلامی در سطح منطقه‌ای و جهانی باشد.

رهبر انقلاب در این باره معتقد است: «اگر بنا باشد یک شاعر هم مثل دیگران گول بخورد، فریب بخورد و بی‌بصیرتی به سراغش بیاید، این خیلی دونِ شأن یک انسان هنری و یک انسان فرهنگی است. پس باید حقیقت را فهمید؛ بعد هم باید همان حقیقت را تبلیغ کرد. با شیوه‌های سیاسی - شیوه‌های سیاستگران و سیاستمداران - نمی‌شود در عالم فرهنگ حرکت کرد، این خلاف شأن فرهنگ است. در عالم فرهنگ بایستی گره‌گشایی کرد؛ بایستی حقیقت را باز کرد، بایستی گره‌های ذهنی را باز کرد و این تبیین لازم دارد، یعنی همان کار انبیا؛ من به شما عرض می‌کنم که این حرکت عظیم انقلاب اسلامی، یک حرکت تمام‌شده نیست. حالا یک گوشه از لشکر آن من و شمایم که حالا یک‌ذره مثلاً اهل ادب و فرهنگ و این‌ها محسوب می‌شویم؛ «وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ»^۱ لشکر او زمین و آسمان نمی‌شناسد.»

۲. نمود فرهنگ شهادت و تصویر شهیدان در آیین شعر انقلاب اسلامی

یکی دیگر از شاخص‌های مهم شعر انقلاب اسلامی شهادت و شهادت‌طلبی است که «بخشی از عالی‌ترین مفاهیم شعر انقلاب را روحی سرخ و مقدس بخشیده است. شاعران انقلاب به مجاهدان صحنه‌های نبرد، که خاصه اولیاءالله محسوب می‌شوند، عشق می‌ورزند؛ چراکه اینان محبان صادق حضرت حق‌اند» (زارعی، ۱۳۷۳، ص ۲۹۳). صفارزاده نیز شهیدان را بیدار و دارای مقامی والا در پیشگاه خداوند می‌داند؛

۱. بخشی از آیه ۴ سوره مبارکه فتح.

به‌همین دلیل خداوند شهیدان را نگهبان زمین و زمان قرار داده‌است: «شما شهیدان / همیشه بیدارید / صفت او را دارید / نه چرت می‌زند / نه می‌خوابد / بیدارباش نگاهبان زمین است / نگاهبان زمان» (صفرزاده، ۱۳۶۵، ص ۴۷).

یکی از کارکردهای مهم شعر انقلاب پیوند خوردن آن با قیام عاشورا و نهضت کربلاست. سیدحسین حسینی به‌خوبی این پیوند را به تصویر می‌کشد:

می‌روم مادر که اینک کربلا می‌خواندم از دیار دور یار آشنا می‌خواندم
مهلت چون و چرایی نیست مادر، الوداع! زانکه آن جانانه بی‌چون و چرا می‌خواندم
می‌روم آنجا که مشتاقانه با حلقوم خون جاودان تاریخ‌ساز کربلا می‌خواندم
(حسینی، ۱۳۸۷، ص ۳۰)

صفرزاده نیز در این باره معتقد است که راه شهیدان در ادامه نهضت شهادت‌طلبی امام حسین است و خون آن‌ها برای حفظ اسلام و دفاع از حقانیت و تحقق اهداف الهی ریخته شده‌است؛ به‌همین دلیل او در شعر «سفر بیداران» شهدای امروزی را در ادامه نسل شهدای بدر و کربلا می‌داند (صفرزاده، ۱۳۶۵، ص ۳۱).

بُعد دیگر شعر انقلاب در ترویج و تقدیس جهاد و شهادت‌طلبی، و اهمیت حضور رزمندگان در جبهه‌های حق علیه باطل است. شاعری در یکی از سروده‌های خود اظهار خسران می‌کند، چون نتوانسته‌است همراه با هم‌زمان خود مسافر راه بهشت شود:

بشکوه^۱ بشکوه بشکوه یاد شهیدان که رفتند اندوه اندوه سهم من و تو که ماندیم
(ثابت محمودی، ۱۳۶۹، ص ۱۲۰).

۱۴۳

یا شاعری از فراموشی راه شهیدان و آرمان‌ها و ارزش‌های آنان گلایه‌مند است؛ برای نمونه علی‌رضا قزوه این موضوع را با عنوان «فراموشی لاله‌ها» ترسیم می‌کند:

هالا! ای لاله‌های آشنا بی‌پرده می‌گویم شما را داغ غربت کشت و ما را داغ‌داری‌ها
(قزوه، ۱۳۶۹، ص ۳۳).

۱. بشکوه / beškuh/ (صفت) [قدیمی] باشکوه؛ دارای شکوه؛ باشوکت و هیبت.

۲. هالا / halā/ ای؛ آیا؛ آلا. (شبه جمله) کلمه تنبیه و ندا که برای آگاهانیدن به کار می‌رود (فرهنگ معین).

سیمین بهبهانی هم رشادت‌ها و دلاوری‌ها شهیدان را در راه حفظ سرزمین، می‌ستاید:
 بار بر دوش آن‌هاست، آه! آری همان‌ها پاک‌ها، نازنین‌ها، خوب‌ها، مهربان‌ها
 ما چه کردیم باری، ناله‌ای شکوه‌واری شد وطن زنده اما زان جوان‌ها و جان‌ها
 (بهبهانی، ۱۳۷۰، ص ۱۱۱).

قیصر امین‌پور شهادت را زیباترین طریق مرگ می‌داند و معتقد است: افتادن شهیدان آغاز
 برخاستن است و در خون خفتنشان شروع بیداری. از نظر امین‌پور شهیدان دیرماندن را در
 زودرفتن می‌دانند؛ او می‌نویسد: «او زندگی را از پایان آن آغاز می‌کنند و از میان فصول رفتن،
 فصل شکفتن را برگزیده‌اند» (امین‌پور، بی‌تا، ص ۳۳).

نصرالله مردانی نیز همانند امین‌پور داستان شهادت را بهترین و شیرین‌ترین قصه
 زندگی می‌داند. او در شعر خود بر اهمیت و ارزش شهادت و همچنین داشتن روحیه
 شهادت‌طلبی تأکید دارد:

جاویدترین قصه ناگفته هستی شیرین‌سخنی از دهن گمشدگان است
 گفتمی که از این گمشدگان نیست نشانی هر لاله نشان از کفن گمشدگان است
 خودباختن و رفتن و از خویش گذشتن معنای شدن، در شدن گمشدگان است
 (مردانی، ۱۳۸۸، ص ۱۵۵).

حسین اسرافیلی نیز بر پاسداشت و تکریم مقام شامخ شهیدان تأکید دارد. او
 شهیدان را بسیار زیبا توصیف می‌کند و قصد دارد تا اهداف والای آن‌ها را به تصویر
 بکشد؛ هدفی که تنها قریبه‌الی‌الله و دفاع از سرزمین است. «چشم خون‌بارتان تبسم
 داشت / غرق خون در میانه چرخیدید / جانتان با خدا تکلم داشت / زخمتان رنگی از
 تبسم داشت...» (اسرافیلی، ۱۳۶۴، ص ۶۴).

۳. پایداری در مبارزه علیه استبداد و استعمار

استبدادستیزی و استعمارستیزی یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های گفتمان انقلاب اسلامی است
 که در شعر انقلاب هم برجسته است.

قیصر امین‌پور در کتاب «طوفان در پرنتر» بر مبارزه مظلومان عالم در مقابل ستم
 ظالمان تأکید می‌کند. او می‌نویسد: اگر تمام مظلومان تاریخ به جای اینکه برای کشتگانشان

یک دقیقه سکوت کنند؛ یک دقیقه فریاد می‌کردند و فاتحه می‌خواندند تا امروز گوش تمام ظالمان در شش گوشه عالم کر شده بود (امین‌پور، بی‌تا، ص ۲۱).

صفارزاده نیز بر آزاده‌خواهی و مبارزه با استعمار تأکید دارد. صفارزاده بر این باور است که همان‌گونه که نسل‌های پیشین این سرزمین تا آخرین قطره خون خود در مقابل بیگانگان ایستاده‌اند، امروز نیز باید در مقابل جور استعمار ایستادگی کرد. شاید بتوان گفت که مهم‌ترین شعر صفارزاده در این ارتباط سروده «سفر سلمان» است که در آن تاریخ پراهمیت ایران را یادآوری می‌کند: «دهبان پارسی / از بستر شکایت و شب برخاست / خوابش نمی‌ربود / شب پایدار بود / بر تخت طاق‌گونه یاقوت / هم‌پایه خدایان / همتای اختران / شب را نشانده بود / در مستی شراب شبستان و دلبران / رامشگران به خدمت او بودند / رامشگران به خدمت شب / دهبان پارسی / بیدار بود...» (صفارزاده، ۱۳۵۶، ص ۱۱).

صفارزاده ضمن تأکید بر ایستادگی در برابر ظلم، از قهر انقلابی نیز سخن به میان می‌آورد؛ قهری که هرگز شعله‌اش خاموش نمی‌شود: «بیهوده می‌شتابد این ماشین / بیهوده زوزه می‌کشد این جانور / در گوش ما و خیابان / این آتش نهفته به خاکستر / این آتش نهفته به خاکستر / این قهر خلق ستم‌دیده / در طول قرن‌ها به شعله رسیده / این شعله بزرگ کینه / با آب سرد / هرگز نشانده نخواهد شد...» (صفارزاده، ۱۳۶۵، ص ۲۸).

نصرت‌الله مردانی نیز همواره بر اتحاد و هوشیاری ملت‌ها تأکید داشت و معتقد بود که تنها با اتحاد و مقاومت در برابر بیگانگان است که می‌توان در سایه درخت آزادی و استقلال نشست. او در شعر «سوار سرنوشت» بر این موضوع تأکید ورزیده است:

تا به کی بیهوده ماندن در حصار سرنوشت	گم‌شدن چون سایه‌ای در سایه‌سار سرنوشت
کیست تا با سیل خون چون پیر طوفان خوی ما	شوید از رخساره هستی غبار سرنوشت
رخش آتش‌پی بگو دستان آهن‌دل کجاست	اشکبوسی تازه دارد کارزار سرنوشت

(مردانی، ۱۳۶۴، ص ۲۱۵).

یا اینکه در شعر «جنگ جنگ است» بر مقابله و ایستادگی در برابر صفوف دشمن تأکید دارد. دشمنی که می‌خواهد میهن را اشغال کند. او با استعانت به حضرت علی^(ع) و نهضت امام حسین^(ع) از مسلمانان می‌خواهد تا هیبت ظلم را بشکنند:

جنگ جنگ است بیا تا صف دشمن شکنیم
 در افسانه ای قلعه شیطان بزرگ
 صف این دشمن دیوانه میهن شکنیم
 راه ما راه حسین است که در شام قرون
 چو علی فاتح خبیرشکن تن شکنیم
 هیبت ظلمتیان با دم روشن شکنیم
 (مردانی، ۱۳۶۰، ص ۳۳۸).

نیروهای مردمی از ارکان مهم در مبارزه علیه استبداد و استعمارند. حسینی به خوبی اهمیت و تأثیر نیروهای مردمی را در شکستن تابوی استبداد، به رخ می کشد:

«دیروز پهلوان/ می گفت با غریو / ای نوچه های من / باید شکست و رست به نیروی
 خلق ها / شاخ مهیب دیو / باید گسست بند ز بندش به کارزار / باید کشید هم ز گرده او
 / تسمه بی شمار...» (حسینی، ۱۳۸۷، ص ۵۸). بدون شک مظهر و نماد مبارزه علیه استبداد
 و استعمار، امام خمینی^(د) بنیانگذار انقلاب است. ایشان همواره بر حمایت از مستضعفان
 تأکید داشتند. مهرداد اوستا در شعری این خصیصه امام خمینی را توصیف می کند:

به ناوردا طاغوت جهل و اسارت
 همه داد مستضعفان زمانه
 درخشنده شمشیر حیدر گرفته
 ز عفريت زور و بت زر گرفته
 (اوستا، ۱۳۶۹، ص ۳۱).

معلم دامغانی نیز باور به زیرکشیده شدن طاغوت در برابر قدرت خداوندی را به تصویر می کشد:

خدایگان زمین را در است و دریا نه
 چگونه کرم دغل را فروغ می خوانی؟
 جلال ملک خدا را شنیده ای یا نه؟
 کدام نعمت حق را دروغ می خوانی؟
 (معلم دامغانی، ۱۳۸۷، ص ۱۸).

علی رضا قزوه هم در اشعاری استعمار را به بوته نقد می کشد و بر استعمارستیزی در سطح منطقه تأکید می کند:

کجایی پل الوار؟^۲ که از فرانسه به لیبی بروی و اعتراض کنی به این کوتوله های
 سیاست... (قزوه، ۱۳۸۹، ص ۱).

۱. ناوردا / nāvard: نبرد؛ جنگ؛ ستیز.

۲. پل الوار Paul Eluard از شاعران سوررئالیست و مبارز فرانسوی است.

۴. تأکید بر وحدت و همگرایی اسلامی

وحدت و همگرایی اسلامی یکی از آرمان‌های مهم انقلاب اسلامی از زمان پیروزی تاکنون است. اهمیت این موضوع در نظام جمهوری اسلامی ایران به حدی است که در سیاست‌های کلی نظام به آن توجه شده است. امام خمینی^(ره) و رهبر انقلاب همواره بر وحدت اسلامی تأکید کرده‌اند: «توصیه مهم دیگر پرهیز از اختلافات مذهبی، قومی، نژادی، قبیله‌ای و مرزی است. تفاوت‌ها را به رسمیت بشناسید و آن را مدیریت کنید. تفاهم میان مذاهب اسلامی کلید نجات است. آن‌ها که آتش تفرقه مذهبی را با تکفیر این‌وآن دامن می‌زنند، اگر خودشان هم ندانند، مزدور و عمله شیطان‌اند» (خامنه‌ای، ۲۶ شهریور ۱۳۹۰).

دعوت به همبستگی و همگرایی اسلامی در میان شاعران انقلاب هم، اهمیت خاصی دارد. شاهرخی در شعر خود با تلمیحی به واژه قرآنی «بُنیان مَرصُوص»^۱ بر اهمیت وحدت و همبستگی اسلامی تأکید دارد، چون معتقد است وحدت مانند سدّی در برابر توطئه‌ها و آسیب‌هاست:

کی زند آسبیتان سیل سپاه کفر و شرک
سدّ روین است این مرصوص بنیان شما
(نجف‌زاده بارفروش، ۱۳۷۲، ص ۱۶).

علی‌رضا قزوه نیز در شعر خود بر همدلی و وحدت تأکید دارد و بر این باور است که ملت‌ها باید در زیر سایه پرچم توحید باهم متحد شوند. او در شعر «هفت شهر عشق» بر این موضوع تأکید می‌کند:

کاروان از هفت شهر عشق و عرفان بگذرد	راه بیت‌الله اگر از هند و ایران بگذرد
«خون نمی‌خواهد» چنین گفتند رندان پیش‌ازاین	کیست می‌خواهد که از خون شهیدان بگذرد؟
نغمه‌اش درعین کثرت، جوش وحدت میزند	هرکه از مجموع آن زلف پریشان بگذرد
وای روز ما که در اندوه و حرمان ^۲ سر شود	حیفِ عمر ما که در دعوا و بُهتان بگذرد
خون سهراب و سیاوش سنگ‌فرش کوچ‌هاست	رستمی باید که از این آخرین خوان بگذرد

(قزوه، ۱۳۹۱، ص ۴۲).

۱. بنای محکم و استوار.

۲. ناامیدی؛ شکست؛ یأس.

۵. تأکید بر هویت ملی

هویت جزئی از فرهنگ به‌شمار می‌رود؛ چون از طریق اجماع فرهنگی است که طبقه حاکم فکر و اخلاق جامعه را کنترل می‌کند. از بین هویت‌های متعددی که در اشخاص عمل می‌کند، هویت ملی برجستگی خاصی دارد؛ چون برداشت‌های غالباً غیر واقعی از این هویت نقشی مهم در ایجاد مواضع تند ایفا می‌کند (چاپلی، ۱۳۸۴، ص ۱۵).

هویت مقوله‌ای است که با گذشته تاریخی، سرزمین، و مشخصه‌های فرهنگی و سیاسی ارتباطی تنگاتنگ دارد. عده‌ای هویت ملی را فرآیند پاسخ‌گویی آگاهانه یک ملت به پرسش‌های پیرامون خود، گذشته، کیفیت، زمان، تعلق، خاستگاه اصلی و دائمی، حوزه تمدنی، جایگاه سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، و گرایش‌ها و نگرش‌های مثبت به عوامل و عناصر و الگوهای هویت‌بخش و یکپارچه‌کننده در سطح هر کشور به‌عنوان واحدی سیاسی، می‌دانند (میرمحمدی، ۱۳۸۳، ص ۳۲۱).

همچنین هویت ملی احساس وابستگی و وفاداری به عناصر و نمادهای مشترک در اجتماع ملی و در میان مرزهای تعریف‌شده سیاسی است (یوسفی، ۱۳۸۰، ص ۱۷).

یکی دیگر از کارکردهای شعر انقلاب، تأکید بر هویت ملی است. از نظر رهبر انقلاب اسلامی مشخصه‌های فرهنگی و مزیت‌های فرهنگی، هویت فرهنگی ملت را تشکیل می‌دهند و شعر نیز باید پاسدار هویت ملی باشد و آن را غنی و پاکیزه کند.

بخشی از شعر انقلاب اسلامی در زمینه حفظ و تأکید بر هویت ملی است. برای نمونه طاهره صفارزاده شعری با عنوان «پرچم» دارد که از سربلندی و عزت ما حکایت دارد:

ما ایستاده‌ایم / در پای پرچم / در پای پرچم هیهات / هیهات منّا الذله / و پرچم ایستاده / زیر پرچم حق / سردار و سربلند / و ایستادگی ما / به ایستادگی پرچم / در زیر پرچم است (صفارزاده، ۱۳۸۴، ص ۸۶).

سپیده کاشانی هم به‌خوبی حس وطن‌دوستی و علاقه ایرانیان را به سرزمین و کشور خود، برای مخاطبان خود مجسم می‌کند. او در خطاب به دشمنان این سرزمین می‌گوید:

تم گرسوزی، به تیرم بدوزی
 کجا می توانی، ز قلبم ربایی
 جدا سازی ای خصم، سراز تن من
 تو عشق میان من و میهن من
 تجلی هستی است جانکندن من
 من ایرانی ام، آرمانم شهادت
 (نجف‌زاده بارفروش، ۱۳۷۲، ص ۳۳۱).

۶. توجه به بیداری اسلامی با تأکید بر آرمان فلسطین

بیداری اسلامی یکی از تحولات مهم جهان اسلام است؛ بدین نحو که ملت‌ها با شکستن تابوی استبداد و استکبار خواهان بازگشت جدی به اسلام و حاکمیت ارزش‌های دینی هستند. «بیداری اسلامی یعنی حالت برانگیختگی و آگاهی در امت اسلامی که اکنون به تحولی بزرگ در میان ملت‌های این منطقه انجامیده و قیام‌ها و انقلاب‌هایی را پدید آورده که هرگز در محاسبه شیاطین مسلط منطقه‌ای و بین‌المللی نمی‌گنجد؛ خیزش‌های عظیمی که حصارهای استبداد و استکبار را ویران و قوای نگهبان آن‌ها را مغلوب و مقهور ساخته‌است. شک نیست که تحولات بزرگ اجتماعی، همواره متکی به پشتوانه‌های تاریخی و تمدنی و محصول تراکم معرفت‌ها و تجربه‌ها است. در ۱۵۰ سال اخیر حضور شخصیت‌های فکری و جهادی بزرگ جریان‌ساز اسلامی در مصر و عراق و ایران و هند و کشورهای دیگری از آسیا و آفریقا، پیش‌زمینه‌های وضع کنونی دنیای اسلام‌اند» (خامنه‌ای، ۲۶ شهریور ۱۳۹۰).

بدون شک یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های گفتمان انقلاب اسلامی، توجه به موضوع فلسطین است. «... این‌هایی که گفته‌اید، این‌هایی که امشب هم دوستان خواندند، خیلی خوب بود؛ این‌ها درست است، این درست است، این آن کار صحیح است، این آن تعهدی است که خدای متعال سؤال خواهد کرد. یکی از فقرات دعای مکارم‌الاخلاق این است: وَ اسْتَعْمَلِنِي بِمَا تَسَأَلُنِي غَدًا عَنْهُ^۱، به فکر این باید بود؛ فردا یک چیزهایی را از ما سؤال می‌کنند؛ می‌گوید: خدایا آن چیزی را که فردا بنا است از من سؤال کنی، امروز وسیلهٔ پرداختن به آن را و عمل به آن را در اختیار من قرار بده. خب

۱. صحیفه سجاده، دعای ۲۰.

حالا شماها وسیله‌اش را دارید، ممکن است کسانی دلشان پر باشد نتوانند بگویند، شما الحمدلله می‌توانید بگویید؛ بگویید، اثر هم دارد. این شعری که شما برای بحرین می‌گویید، یا برای یمن می‌گویید، یا برای لبنان می‌گویید، یا برای غزه می‌گویید، برای فلسطین می‌گویید، برای سوریه می‌گویید، هر شعری که شما برای اهداف امت اسلامی می‌گویید، در هر نقطه‌ای این شعر کاربرد دارد و از آن استفاده می‌شود. این شعر اگر چنانچه در این جهت‌ها به‌راه بیفتد، آن وقت «إِنَّ مِنَ الشَّعْرِ لِحِكْمَةً»^۱ درباره شعر شما صدق می‌کند، که حتماً شعر حکمت است» (خامنه‌ای، ۱۰ تیر ۱۳۹۴).

برخی از اشعار شعرای انقلاب در جهت بیداری اسلامی است. معلم دامغانی به بیداری اسلامی در منطقه اشاره دارد:

هله^۲ رعد است، هلا برق به پا خواهد خاست / امت واحده از شرق به پا خواهد خاست
(معلم دامغانی، ۱۳۶۰، ص ۱).

طاهره صفارزاده نیز بیداری مسلمانان را در پایداری و مقاومت در برابر بیگانگان می‌داند. او اشاره می‌کند که این راه آسان نیست؛ بلکه مشکلات و سختی‌های بی‌شماری دارد؛ ولی برای عبور از خط راست و مستقیم چاره‌ای جز برداشتن قدم‌های استوار و باصلابت وجود ندارد: «رفتن از فراز گردنه سخت است / و چونکه از فراز گردنه بگذشتی / سینه گشاد می‌گردد / صبوری مدام جهاد / تو را گذر خواهد داد / از گردنه / از خط مستقیم / که سخت باریک است / و آن گلوله مهلک / در توست / در گام توست / تو استوار قدم بردار» (صفارزاده، ۱۳۶۵، ص ۴۳).

برقی هم درباره بیداری اسلامی منطقه می‌سراید:

باز از بام جهان بانگ اذان لبریز است / مثنوی بار دگر از هیجان لبریز است
بحر آرام دگر باره خروشان شده‌است / ساحل خفته پراز لؤلؤ و مرجان شده‌است
(برقی، ۱۳۸۹، ص ۱).

۱. من لا یحضره الفقیه، شیخ صدوق، ج ۴، ص ۳۷۹؛ إِنَّ مِنَ الشَّعْرِ لِحِكْمَةً، و إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا. ترجمه: برخی از اشعار، حکمت و برخی از گفتارها سحر است.
۲. حرف تنبیه است به معنی آگاه باش، توجه کن، به هوش باش.

شاعرانی در دوره معاصر هستند که به فلسطین و موضوع قدس اهتمام خاصی داشته‌اند. شاعران انقلاب قتل و غارت، اشغال قدس توسط رژیم صهیونیستی، و کشتار و مشکلات مردم فلسطین را به تصویر می‌کشند. یکی از شاعران انقلاب درباره آرمان فلسطین با محوریت قدس این گونه می‌سراید:

اینان که ز عرصه بلا می‌گذرند

با زمزمه سرود «لا»^۱ می‌گذرند

تا قدس رها ز بند بیداد شود

از معبر سرخ کربلا می‌گذرند (حسینی، ۱۳۸۷، ص ۱۴۹).

قدس اولین قبله مسلمانان است و اکنون در دست رژیم کودک کش اسرائیل گرفتار شده‌است؛ این موضوع بر اشعار شاعران انقلاب هم تأثیر زیادی گذاشته‌است. برای نمونه محمود شاهرخی در برانگیختن احساسات مردم برای توجه به قدس می‌گوید:

ای مهبط^۲ افلاکیان، ای ارض موعود

وی معبد خاص خدا، ای گنج مقصود

(شاهرخی، ۱۳۷۰، ص ۳۶۴).

محمود شاهرخی همچنین در جایی دیگر درصدد است تا با ستایش قدس آن را با حضور پیامبران در آن خاک مقدس پیوند دهد:

هر ذره ز خاکت آفتابی

هر حرف ز دفترت کتابی

سودند بر آن پیمبران رخ

(شاهرخی، ۱۳۷۰، ص ۲۵۵).

گونه دیگر توجه به شعر انقلاب را می‌توان در قالب امید به آزادی و پیروزی

جنبش‌های حق طلبانه مسلمانان جستجو کرد. شاعر از تمامی اقشار می‌خواهد تا در

حمایت از این جنبش‌ها به پا خیزند. برای نمونه قیصر امین‌پور در شعری می‌گوید:

۱. سرود لا اله الا الله.

۲. مهبط / mahbet: محل هبوط؛ جای فرود آمدن.

پایان شب آخرین خبر را خواندیم
تبریک تولد سحر را خواندیم
در جاری شطّ نور در دفتر صبح
آیات مقدّس ظفر را خواندیم
(نجف‌زاده بارفروش، ۱۳۷۲، ص ۲۰۲).

شاهرخی درباره فرهنگ مقاومت و پایداری این گونه می‌سراید:
خیزید اینک از تَفِ قهرِ جهان‌سوز
وز آتش رگبار و از تیر جگردوز
خیزید ای رزم‌آوران گاهِ ستیز است
هنگام یاری‌کردن قدس عزیز است
(شاهرخی، ۱۳۷۰، ص ۳۶۴).

نتیجه‌گیری

شعر انقلاب اسلامی بدون شک موجب خَلق مفاهیم و مضامین ارزشی و عرضه گفتمان انقلاب اسلامی شده است؛ چراکه گفتمان انقلاب اسلامی براینده نهضت حسینی و فرهنگ عاشورا است. انقلاب اسلامی توانسته است بر کشورهای دیگر هم تأثیرات فراوانی بگذارد. از این رو، شاعران انقلاب با درک این موضوع نهایت استفاده را از ظرفیت عظیم شعر انقلاب برای عرضه گفتمان و ارزش‌های انقلاب اسلامی بردند. لذا شعر انقلاب میدان‌دار ارائه گفتمان و ارزش‌های انقلاب اسلامی است و نباید برخی از هیجانات و تألمات شاعرانه بر اصل این هویت اثر بگذارد و آن را در شعر، مغلوب کند.

منابع

کتاب

- اسرافیلی، حسین. (۱۳۶۴). *تولد در میدان: مجموعه شعر*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی حوزه هنری.
- امین‌پور، فیصر. (بی‌تا). *طوفان در پیرانتز*. ارومیه: برگ.
- انصاری، حمید. (۱۳۸۶). *حدیث بیداری: نگاهی به زندگی‌نامه آرمانی - علمی و سیاسی امام خمینی (از تولد تا رحلت)*. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- اوستا، مهرداد. (۱۳۶۹). *امام حماسه‌ای دیگر*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری.
- بهبهانی، سیمین. (۱۳۷۰). *دشت ارژن*. تهران: زوآر.
- ثابت محمودی، سیدحسن (سهیل). (۱۳۶۹). *فصلی از عاشقانه‌ها (دفتر غزل)*. تهران: همراه.
- چایلی، صمد. (۱۳۸۴). *هویت و زبان*. تبریز: اختر با همکاری انتشارات هاشمی سودمند.
- حسینی، سیدحسن. (۱۳۸۷). *هم‌صدا با حلق اسماعیل: مجموعه شعر*. تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- شاهرخی، محمود. (۱۳۷۰). *در غبار کاروان*. تهران: کیهان.
- صفارزاده، طاهره. (۱۳۵۶). *سفر پنجم*. تهران: حکمت.
- صفارزاده، طاهره. (۱۳۶۵). *بیعت با بیداری: برگزیده اشعار سال‌های ۱۳۵۶ - ۵۸*. شیراز: نوید.
- صفارزاده، طاهره. (۱۳۸۴). *روشنگران راه: گزیده شعرهای ۸۲ - ۷۸*. تهران: برگ زیتون.
- قزوه، علی‌رضا. (۱۳۶۹). *از نخلستان تا خیابان: مجموعه شعر*. تهران: همراه.
- قزوه، علی‌رضا. (۱۳۹۱). *صبح بنارس*. تهران: سلمان پاک.
- محدثی، جواد. (۱۳۸۳). *پیام‌های عاشورا*. قم: فرازاندیشه.
- مردانی، نصرالله. (۱۳۶۰). *قیام نور: مجموعه شعر*. تهران: انتشارات حوزه اندیشه و هنر اسلامی.
- مردانی، نصرالله. (۱۳۶۴). *خون‌نامه خاک: مجموعه شعر*. تهران: کیهان.
- مردانی، نصرالله. (۱۳۸۸). *قانون عشق: مجموعه کامل اشعار*. تهران: مرکز.
- معلم دامغانی، محمدعلی. (۱۳۶۰). *رجعت سرخ ستاره*. تهران: سوره مهر.

- میرمحمدی، داود. (۱۳۸۳). *گفتارهایی دربارهٔ هویت ملی در ایران*. تهران: موسسهٔ مطالعات ملی.
- نجف‌زادهٔ بارفروش، محمدباقر. (۱۳۷۲). *فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت*. تهران: کیهان.

مقاله

- اسماعیلی، رضا. (۱۳۹۴). «بازتعریف شعر انقلاب اسلامی». روزنامهٔ *اطلاعات*، پنج‌شنبه، ۱۵ بهمن.
- زارعی، احمد. (۱۳۷۳). «گامی در ارزیابی شعر شاعران انقلاب اسلامی براساس میراث فرهنگی شعر فارسی». چاپ‌شده در کتاب *مجموعه مقاله‌های سمینار بررسی ادبیات انقلاب اسلامی: ۳-۵ دی‌ماه ۱۳۷۰*. تهران: سمت.
- یوسفی، علی. (۱۳۸۰). «روابط بین قومی و تأثیر آن بر هویت ملی اقوام در ایران؛ تحلیلی ثانویه بر داده‌های یک پیمایش ملی». فصل‌نامهٔ *مطالعات ملی*، دورهٔ ۲، شمارهٔ ۴ (پیاپی ۸)، صص ۱۳-۴۲.

سخنرانی

- سخنرانی‌های آیت‌الله خامنه‌ای: دریافت‌شده از <http://farsi.khamenei.ir/speech>
- خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۸۷). بیانات رهبری در دیدار رئیس‌جمهوری و اعضای هیئت دولت. ۲ شهریور ۱۳۸۷.
- خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۰). بیانات در دیدار جمعی از شعرا. ۲۴ مرداد ۱۳۹۰.
- خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۰). سخنرانی ویژهٔ اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی. ۲۶ شهریور ۱۳۹۰.
- خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۲). بیانات رهبری در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری. ۱۵ اسفند ۱۳۹۲.
- خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۴). بیانات رهبری در دیدار با شاعران. ۱۰ تیر ۱۳۹۴.

منابع لاتین

- Jørgensen, Marianne W; Phillips, Louise. (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage.

منابع اینترنتی

- برقعی، سید حمیدرضا. (۱۳۸۹). «لشکر ابرهه از سوی حجاز آمده است». قابل دسترس در:
- <https://ayateghamzeh.persianblog.ir>
- قزوه، علی رضا. (اسفند ۱۳۸۹). «دجال‌های دیجیتال». قابل دسترس در:
- <http://www.ghazveh.blogfa.com/1389/12>